

Farorna med fariseiska fariseer

Ordet "farisé" kan i vardagligt tal betyda hycklare, eller som Nordisk familjebok för länge sedan uttryckte det: "Genom evangelierna har ordet fariseism blifvit liktydigt med skrymteri och bigotteri."¹ I en del kristna sammanhang tycks termen "fariseism" fortfarande beteckna tron på sin egen förmåga och förträfflighet. En sådan begreppsapparat har gjort att man pådyvlat både historisk och modern judendom självgodhet och dubbelmoral som typiska karaktärsegenskaper.

Sådana olyckliga formuleringar speglar de fördomsfulla stereotyper som är rotade i både språk, kultur och religion. När en kristen förkunnare arbetar med nytestamentliga texter måste han eller hon vara på det klara med att få mottagare förväntar sig att höra något positivt om just fariseerna. De är dömda på förhand. Modern forskardebatt visar dock på att det finns mer verklighetsförankrade sätt att förstå fariseerna på.

Frågan om fariseerna är komplex. Det gäller dels vilka källor som finns, hur de används och vilka historiska rekonstruktioner som kan göras utifrån dem. Från kristet håll gäller frågan evangelierna i Nya testamentet och hur de har tolkas. Det gäller inte bara till vilken grad evangelierna kan betraktas som historiska dokument, utan vilka nivåer finns i texten. Det vill säga: hur har evangeliets författare färgat och komponerat texten och hur passar det in i den teologi som respektive evangelium presenterar? Det gäller också frågor om hur texterna har lästs och förstått. I fallet med fariseerna har evangeliernas texter har misstolkats och givit upphov till just de negativa förförståelser som tecknats ovan. Själva feltolkningarna kan ofta dekonstrueras och punkteras ganska lätt. Det finns dock texter i Nya testamentet där judar beskrivs negativt och rent av demoniskt (Johannes 8:44). I sådana fall man måste föra en hermeneutisk diskussion om rimligheten och riktigheten att återgiva negativa texter som normerande.

Negativ tolkningshistoria

Låt mig börja med den negativa tolkningshistorien. Den kristna traditionen har alltså odlat en polemisk bild av den judiska grupperingen som i grekiska källor kallas *farisaioi*, fariseer. Det är främst från två grekiska källor som man hämtat information om dem. Det ena är den judiske historiken Josefus och den andra är Nya testamentet. Den polemiska bilden har hämtats från främst Matteusevangeliets tjugotredje kapitel. Här riktar Jesus svidande kritik mot fariseerna då de menas ha en aktningvärd etisk och religiös livsstil, men de håller den inte, utan gör ofta tvärtemot (23:25-28).

Genom exempelvis liknelsen om tullmannen och farisén i Lukasevangeliet (18:9-14) har antijudiska föreställningar återgivits på enkelspåriga och okritiska sätt. Sådana föreställningar slog igenom redan i 1800-talets bibelforskning. Enligt dessa skulle fariseerna utgjort det religiösa ledarskiktet och deras makt och inflytande var stort. De styrde över människors religiösa och etiska livsstil, men saknade själva kärlek och medkänsla. När Jesus enligt denna uppfattning kritiserade fariseerna gjorde han samtidigt slut på judendomen som gudsfolk. Så småningom blev det uppenbart att även bibelforskningen på detta sätt avspeglade en triumfatorisk kristen självbild.

Judisk pionjärforskning

Det var judiska forskare som först började göra upp med den negativa bilden av fariseernas. Den tyske forskaren och rabbinen Abraham Geiger framhöll exempelvis den stora spännvidden inom den fariseiska rörelsen. Där fanns både liberalism och konservatism. Andra forskare framhöll i motsats till

¹ "Fariséer", *Nordisk familjebok*, band 4., 1881, sp. 1028.

den negativa kristna traditionen, att fariseerna var den bästa och mest progressiva rörelsen under andra templets tid. Fariseernas främsta insats bestod i att de insåg behovet av en kontinuerlig tolkning av Torahn. Slutsatsen löd då att jämfört med gruppen Sadukeerna (tempelarikrat) borde Jesus stått närmare fariseerna. Bakgrunden meningsskiljaktigheterna mellan Jesus och fariseerna var olika uppfattningar inom den fariseiska rörelsen, inte mellan judendom och kristendom. De två mest kända antagonisterna inom den fariseiska rörelsen var den mer praktiske och milde rabbi Hillel, respektive den mer strikte och hårdare rabbi Shammai. Sådana perspektiv nyanserade till en del den negativa bilden.²

Fariseism

Så långt judisk forskning under 1800-tal och tidigt 1990-tal. Förutom insikten om fariseernas viktiga insatser för judiskt liv och texttolkning under andra templets, drevs på judiskt håll tesen att Nya testamentets texter var tydligt polemiska och därmed partiska. Det innebar att evangelierna inte i alla delar återgav en historiskt korrekt bild. Bland annat på grund av denna åsikt förblev en del judiska forskares bidrag till diskussionen negligerade eller motarbetade.

Även på den judiska forskarsidan drev man idealiserade bilder av den rabbinska traditionen. De såg dock annorlunda ut och det större problemet var de negativa föreställningarna på kristet håll. Man talade där om "fariseism" som en egenskap som karaktäriserade fariseerna. Denna egenskap, vilken snarare var en spegling av luthersk antropologi, gick ut på att farisén bara litade på sig egen förmåga, eller sin egenrättfärdighet. Hugo Odeberg, en svensk bibelforskare blev uppmärksam för att han 1943 i boken *Fariseism och kristendom* populariserade och cementerade begreppet. Trenden höll i sig och långt senare presenterades fariseerna med dessa förtecken. Få problematiserade begreppet, vilket snarare hörde hemma i polemiken mellan lutheraner och romersk-katoliker, än mellan Jesus och samtida judisk grupperingar.

En annan svensk bibelforskare, Gösta Lindeskog, vilken forskat just på judisk Jesustolkning, skrev artikeln "Fariséerna" i Svensk biblisk uppslagsverk, 1961:

"[Jesus] religiösa grundsyn är den absoluta motsatsen till den fariseiska, alla tillfälliga likheter till trots. ... Skillnaden mellan Jesus och fariséerna ligger tydligen i uppfattningen av människan. För fariseismen var människan i grunden god, hon kunde och ville svara mot de gudomliga buden. Denna grundinställning är i Jesus ögon falsk, och därför blir också den fariseiska etiken falsk, även om den i och för sig innehåller mycket, som är riktigt. Människan måste enligt Jesus frälsas, födas på nytt, nyskapas."³

I de sammanhang där begreppet "fariseism" odlades framhöll man ofta att huvudsyftet med att använda ett sådant tänkesätt var att varna kristna för självupptagenhet och självrättfärdighet. Tanken var inte att peka ut judar, utan att framhålla ett allmänmänskligt problem. Faktum kvarstod att begreppets ursprung stod att finna just i bibeltexter som beskrev polemik mellan Jesus och denna judiska gruppering. Både konflikten i texten och begreppet "fariseism" uppfattades essentialistiskt och var skadan skedd.⁴

Den avgörande förändringen

² Anthony J. Saldarini, "Pharisees", *The Anchor Bible Dictionary*, vol. 5, 1992, s. 290.

³ Gösta Lindeskog, "Fariséerna", *Svensk biblisk uppslagsverk*, vol. 1, 1961, vsp. 609.

⁴ Åke Skoog, "Undervisning i förakt. Judar och judendom i kristen lärotradition", *Vår Lösen* 1, 1992 och i utförligare version, se <http://www.existentiell-tro.net/artik2/art12.htm>

Bibelforskningen kom under 1980-talet att förändra bilden av fariseerna och deras sammanhang. Olika forskare bidrog till en mer mångfacetterad bild av gruppen, vilken fick konsekvenser för både judiska och kristna sammanhang. Den amerikanske judiske forskaren Jacob Neusner problematiserade de schablonbilder av fariseer som fanns inom judiska sammanhang och ställde frågan om vilket typ av inflytande fariseerna verkligen hade.

Neusner arbetade med historisk-kritiska metoder i det talmudiska materialet och kom fram till att fariseernas inflytande gällde främst rituell renhet, firande av högtider och sabbat, samt matregler. Frågan om fariseernas politiska inflytande besvarade Neusner genom att lägga den under det första århundradet före gemensam tideräkning, under den hasmoneiska tiden.⁵

E.P. Sanders är en kristen amerikansk forskare som väsentligen bidragit till att presentera judendomen under andra templets tid på ett sätt som stod i större samklang med källmaterialet. Sanders argumenterade för att den fariseriska rörelsen var en folklig och uppskattad rörelse, noggrann i etiska och religiösa frågor. Fariseerna var inte en stor politisk organisation, utan nära sammanhållen rörelse, vilken hade mycket gemensamt med det som Sanders uppfattade som huvudidéerna i judendomen, templet, högtiderna, texttolkningarna och landet.⁶ Tack vare Sanders stora inflytande, vann hans sympatiska bild av fariseerna många anhängare. Sanders tanke på en judisk huvudfåra under andra templets tid får nog överges, men Sanders hade gott stöd av det nu rikare och mer nyanserade materialet från judiska källor under denna tid.

Fariseer i judiska källor

Talmud är ett svårbearbetat källmaterial. Problemet är inte bara redan dateringsfrågor för olika rabbiner och utsagor, utan olika stadier av redigeringsprocesser av det talmudiska materialet. Som ett exempel kan nämnas att de flesta berättelserna om Hillel och Shammai sannolikt härrör från tiden då Mishnah sammanställdes och dessa berättelser avspeglar då mer av den tidens judiska läroideal, än den tid över tvåhundra år tidigare då rabbinerna levde.

Inte desto mindre avslöjar det talmudiska materialet sådant om fariseerna som att de inte kallade sig själva för "fariseer". Man tycks ha grupperat sig i ett slags mindre sällskap som kallade varandra för *chaverim* (hebr. "vänner", "bröder"). Det hebreiska ord som tros ha gett upphov till beteckningen fariseer är *perushim*, vilket betyder "de avskilda" eller "de avsondrade". Detta kan ha berott på att gruppen var noga med sin egen utlevnad av Torahn och var försiktig när man interagerade med andra grupperingar.

Ett annat judiskt material som bidragit till förståelsen av fariseerna som historisk rörelse är de så kallade Dödahavsrollarna. Där finns texter som nämner en gruppering som allierat sig med makten i Jerusalem och kallas *dorshe hachalkoth*, (ung. de som söker lättsinniga ting), en beteckning som kan vara ett hånfullt öknamn för fariseerna. Att söka efter halakiska avgöranden skulle heta *darash halakoth*, men utifrån Qumranförsamlingens strikta utlevelse av traditionen kompromissade fariseerna för mycket. De blev då de som sökte efter lättsinnighet, inte riktig halakah.

Även historikern Josefus skildring av fariseerna har nyanserats. Inte heller Josefus skildringar kan användas okritiskt. Han skrev på grekiska för en grekisk-romersk publik, vilken var bekant med sin samtids filosofiska skolor och trender. Skildringen anpassades efter detta och tillskrev förmodligen fariseerna en överdimensionerad roll när det gäller politiska konstellationer och konflikter.

Fariseer i Nya testamentet

⁵ Anthony J. Saldarini, "Pharisees", *The Anchor Bible Dictionary*, vol. 5, 1992, s. 291.

⁶ E.P. Sanders, *Judaism. Practice & Belief, 63 BCE – 66 CE*, 1992.

Som nämndes i början av den här presentationen är det dock bilden av fariseerna i Nya testamentet som mest bidragit till att svärta ner gruppens rykte och profil. Det finns inte plats för att i detalj beskriva de olika evangelierna, Apostlagärningarna och Paulus i relation till fariseer, utan här ges några generella hållpunkter för de fyra evangelierna.

Först och främst, bilden av relationen av Jesus och fariseerna är faktiskt inte enbart negativ i evangelierna. Jesus var överens med och praktiserade många av de skriftkunnigas och fariseernas övertygelser och seder: sabbaten, fasta, bön och kärleksbudet (Markus 12:28-33). Att man stod varandra nära, kan också förklara att man hade meningsskiljaktigheter. Det är dock viktigt att inse att de kontroverser som särskilt Matteusevangeliet skildrar lika mycket är en konflikt som evangelisten hade med judiska lärda och företrädare.⁷

Vidare skymtar det fram både gemenskap och positiva utbyten mellan Jesus och fariseerna. De åter tillsammans (Lukas 7:36, 11:37 och 14:1) och några fariseer varnar Jesus för Herodes Antipas (Lukas 31:31). Jesus och en skriftlörd bekräftar varandras grunduppfattning om kärleksbudet i Markus 12:34: "du har inte långt till Guds rike", löd slutsatsen. En sådan positiv uppskattning kan också skönjas om man tolkar Jesus svar på fariseernas fråga om var Guds rike är (Lukas 17:21) som "Guds rike är inom er".

Å andra sidan, redan tidigt i Jesus verksamhet redovisar Markusevangeliet en konflikt mellan fariseerna och Jesus (Markus 3:6). Markus lokaliserar det flesta av kontroverserna till Jesus verksamhet i Galileen, medan passionsberättelsen är fri från fariseisk medverkan. Matteus och Lukas följer Markus i detta avseende, men de skapar var för sig mycket problematiska bilder av fariseerna.

Matteusevangeliet använder ofta formuleringen "fariseer och skriftlärda" när olika motsättningar med Jesus skildras. Dessa grupper skildras som ledarskikten och kritiserar på olika sätt. Det är främst i evangeliets slut som polemiken hårdnar i form av liknelser (Matteus 21:28-46) och ett tal i form av retoriska ve-rop (Matteus kapitel 23.) Det är som sagt, främst det tjugotredje kapitlet som format bilden av fariseerna som hycklare och moraliskt selektiva.

Lukasevangeliet kommer inte långt efter Matteus i problematiken med att frambringa antifariseiska bilder. Lukas tycks variera rollistan för vilka som är Jesus fiender genom att inte ha fariseer som motpart i en del konflikter där Markus och Matteus har dem.⁸ Å andra sidan tycks Lukas kontrastera fariseerna mot fattiga, utstötta och samarier, speciellt i det material som inte överlappar med de andra evangelierna. I de berömda liknelserna i Lukas kapitel 15 riktas udden i liknelserna med det förlorade fåret, myntet och sonen mot fariseer och skriftlärda, och i följande kapitel gör fariseernas narr av Jesus. En farisé och en tullman karikeras i en annan känd liknelse i 18:9-14. Denna liknelse har också mer än någon annan bidragit till de negativa stereotyperna av fariseerna.

Johannesevangeliet är annorlunda än de andra. Här möter vi fariseer som Nikodemos, vilken både diskuterade med och försvarade Jesus (3:1 och 7:50). Liksom i Markus förknippas fariseerna mest med Jerusalem. Fariseerna bedriver polemik mot Jesus i kapitel 7 och 8, men saknar en dominerande antagonistisk roll som den i Matteus. Johannes tycks snarare ha generaliserat och förstärkt motsättningarna mot Jesus genom att benämna motståndarna "judarna" och demoniserat dem (Johannes 8:39-44). Detta har på samma sätt som Matteusevangeliet bidragit till den negativa bilden.

Alltså, den negativa bild som nästan rutinmässigt presenterats av fariseerna i kristna sammanhang som predikningar, bibelundervisning och forskning sitter så djupt, att det krävs mycket arbete för att

⁷ James S. McLaren, "Pharisees", *A Dictionary of Jewish-Christian Relations*, 2012, s. 341.

⁸ E.P. Sanders, "The Pharisees in Luke-Acts", *The Living Text: Essays in Honor of Ernest W. Saunders*, 1985.

förändra bilden. Som ett föredömligt exempel kan nämnas ett av den Romersk-katolska kyrkans dokument i ämnet från 1985: *Notes on the correct way to present the Jews and Judaism in preaching and catechesis in the Roman Catholic*.⁹ Här ges enkla och handfasta råd i hur man fortfarande kan arbeta med bibeltexterna, utan antijudiska dikeskörningar. Man betonar liksom det tjugo år äldre dokumentet *Nostra Aetate* att judendomen är kristendomens andliga vagga och att detta förpliktar till en positiv gemenskap i vilken de gamla stereotyperna inte har någon hedersplats.

Håkan Bengtsson

⁹ *Notes on the correct way to present the Jews and Judaism in preaching and catechesis in the Roman Catholic Church*, 1985, se http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19820306_jews-judaism_en.html